

Agata A. Kluczek
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Moneta — klucz do świątyni starożytności Uwagi na kanwie książki Roberta Turcana

[R. TURCAN: *L'archéologie dans l'antiquité: tourisme, lucre et découvertes*. Paris 2014]

W swojej najnowszej pracy Robert Turcan, uczonego, którego można określić jako *diligentissimus investigator antiquitatis* (Cic., *Brut.* 15), czyli „najpilniejszy badacz dawnych dziejów”, omawia zainteresowanie starożytnych tym, co dla nich samych stanowiło już przeszłość — tę mityczną, legendarną lub historyczną¹. Chęć poznania tego dziedzictwa, ale też zwykła ciekawość, tudzież chęć zysku prowokowały ich do podejmowania podróży „turystycznych” w przeszłość. Odwiedzali więc miejsca owiane sławą zdarzeń z udziałem swych przodków, wybitnych wodzów, władców, ale też herosów i bogów. Wędrowali do miast, sanktuariów i lokalnych miejsc kultu, kierując się przy tym niejednokrotnie chęcią poznania historii, mitologii, wierzeń miejscowych, ale też dając się przyciągać mocy turystycznych atrakcji lokalnych, a wśród nich słynnych posągów i grobów:

Sigeasque petit famae mirator harenas
et Simoentis aquas et Graio nobile busto
Rhoetion et multum debentis vatibus umbras.
circumit exustae nomen memorabile Troiae
magnaue Phoebei quaerit vestigia muri.
[...] etiam periere ruinae.

Na sygejskie podążył on piaski z podziwu dla sławnych / Pamiątek, nad
wody Symeontu, do Rojtejonu, gdzie sławny grób Greka, / Do cieni, któ-
rych pamięć wiele zawdzięcza poetom. / Zwiedził pamiątki po Troi spa-

¹ R. TURCAN: *L'archéologie dans l'antiquité: tourisme, lucre et découvertes*. Paris 2014.

lonej / Szukając wielkich muru febejskiego śladów. / [...] nawet ruiny już znikły².

Frapowały dawnych amatorów starożytności materialne pozostałości po wydarzeniach zapamiętanych w mitach, legendach założycielskich i innych przeróżnych opowieściach. Nie sposób wszystkich tych atrakcji, rzecz można: *miracula mundi*, tu wyliczyć. Ograniczmy się do kilku przykładów: słynny kamień, który zamiast Zeusa połknął Kronos, a potem z siebie wyrzucił (Paus., 10.24.6 oraz 9.2.7; 41.6), tarcza Agamemnona i pancerz Ulisesa (Amp., *Mem.* 8.5), grób Archimedesza (Cic., *Tusc.* 5.23.65—66), rzeźba maciory zwiastującej Eneaszowi kres jego tułaczki (Varr., *Res rust.* 2.4.18), grobowiec Wergiliusza (Stat., *Silv.* 4.4.54—55; Mart., *Ep.* 11.48—49; Plin., *Epist.* 3.7.8), grób Porsenny (Plin., *Nat.* 36.18.91), Akki Larentii (Varr., *Ling. lat.* 6.24), ale też Faustulusa (Dion. Hal., 1.87.2), stela Hostusa Hostiliusza, przodka króla rzymskiego Tullusa Hostyliusza (Dion. Hal., 3.1.2; Fest., *Sign. verb.* 177 M, s.v. *Niger lapis*)³, casa Romuli na Kapitolu (np. Vitruviusz, 2.1.5; Macr., *Sat.* 1.15.10; CIL XIV 23), a także na Palatynie (np. Dion. Hal., 1.79.11; por. Varr., *Ling. lat.* 5.54.1; Plut., *Rom.* 20.5). Zwłaszcza ten ostatni przykład świetnie dowodzi troskliwej dbałości starożytnych o stan zachowania owych pozostałości dawnych epok. Niekiedy bowiem podchodzili oni do pewnych zabytków niefrasobliwie, sami je rozbierali, a czasem ich elementy jako *spolia* włączali w monumenty wznoszone za swoich czasów⁴. Natomiast wspomniany szałas Romulusa, zniszczony od ognia w 38 (Cass. Dio, 48.43.4) i 12 roku p.n.e. (Cass. Dio, 54.29.9), odbudowano pieczołowicie: „Romuleoque recens horrebat regia culmo” („Strzechą ze słomy błyszczą Romulusowa chata”. Verg., *Aen.* 8.654, tłum. T. Karyłowski). Ten zabytek na Palatynie podziwiano jeszcze w I, a nawet w IV wieku⁵. To oczywiście przykład jednego z wyjątkowych *lieux de mémoire*. Stanowił on bowiem punkt na mapie Miasta nad Tybrem, w którym kumulowały się liczne wartości, z jakimi identyfikowali się członkowie ówczesnych elit, to zaś ze względów polityczno-propagandowych, ale też z powodu zwykłej przyzwoitości sprawiało, że dążono do zachowania owej, wierzonej, siedziby założyciela Rzymu.

² Luc., *Phars.* 9.961—969, tłum. M. BROŻEK.

³ Por. G. LUGLI: *Roma antica. Il centro monumentale*. Roma 1946, s. 121—125: *Lapis Niger* (Tomba di Romolo).

⁴ Aspekty tej tematyki omawiam w: A.A. KLUCZEK: *Roma marmorea (235—284). Zapomniana epoka rzymskiego budownictwa*. Poznań—Gniezno 2013, s. 125—145. Tu dalsza literatura.

⁵ Sen., *Cons. Helv.* 9.3; Sol., 1.18; Hier., *praef. ad Paulinianum in librum Didymi de Spiritu Sancto*. PL 23, szp. 107A; *Cur. Urb. Romae*, reg. x; *Not. Urb. Rom.*, reg. x. Por.: H. JANSSENS: *À propos de la Casa Romuli*. „Musée Belge” 1924, 28, s. 59—62; C. EDWARDS: *Writing Rome. Textual Approaches to the City*. Cambridge 1996, s. 33—43; pozostałości na Palatynie — E. NASH: *Pictorial Dictionary of Ancient Rome*. Vol. 2. New York 1968, s. 164, il. 885—886; F. COARELLI: *Casa Romuli in Germalo*. In: *Lexicon Topographicum Urbis Romae*. Ed. E.M. STEINBY (dalej: LTUR). Vol. 1. Roma 1993, s. 241—242.

Przykładów podobnych postaw wobec reliktyw „czcigodnej starożytności” (*vereranda vetustas* — Luc., *Phars.* 9.987) odnaleźć można sporo. Czasem w podejściu do starożytności przebiegała chęć dorównania dawnym bohaterom i, czytelniej, ambicja osobista, jak w przypadku cesarza Kaliguli. Miał on w zwyczaju wdziawać na siebie zbroję Aleksandra Macedońskiego, wydobytą z jego grobowca (Suet., *Cal.* 52). Niekiedy natomiast chyba autentyczne zamiłowanie do starożytności i pasja kierowały kroki ówczesnych do miejsc znanych z pozostałości po dawniejszych epokach, były to więc swoiste „pielgrzymki” do Historii. Po przeciwnej stronie takiego podejścia sytuowały się wędrówki oraz działania ówczesnych stymulowane żądzą materialnego zysku. Między tymi krańcowymi postawami pozostawało jeszcze sporo przestrzeni dla mieszczących się w skojarzeniach *quasi*-naukowych, wynikających z dążenia do uzasadnienia pewnych decyzji politycznych czy wpływających z zamiłowania do piękna i chęci wzbogacenia zbiorów lub udekorowania portyków, term, bibliotek *etc.*, z poszukiwań tego, co minione, i tego, co z tej przeszłości niewydobyte. To wszystko pokazuje też ambiwalentne relacje starożytnych z przeszłością, czyli z Historią *via* Archeologia. Przeszłość tę czasem idealizowali, a czasem jej materialne zabytki traktowali jako źródło zaspokojenia pychy, zyskania prestiżu i uznania lub zdobycia „skarbów”.

Książka R. Turcana dotyczy właśnie wskazanych tu kwestii i przede wszystkim antyku, w nim uwagę Autora przyciąga szczególnie świat rzymski. Praca ta wpisuje się w pewien aktualny nurt badawczy zainteresowania tym, co w czasach starożytnych mieściło się w pojęciach *memoria* i *monumentum*⁶. Zarazem cechuje ją tradycyjne podejście do podejmowanej materii, a zwłaszcza do metodologii badań. W efekcie jest to oryginalne dzieło, bardzo solidne, bogato udokumentowane odnośnikami zwłaszcza do fragmentów źródeł literackich, w którym w formie syntetycznej — książka liczy „jedynie” 224 strony — przedstawiono zainteresowanie starożytnych turystyką archeologiczną, ich zapatrzenie w przeszłość i dążenie do jej poznania oraz ich pojmowanie tego, co stanowiło dla nich ich dziedzictwo mityczne, legendarne i historyczne.

Jakie miejsce w badaniu tego zainteresowania przeszłością w starożytnym Rzymie zajmują numizmaty? Już studia czy to Léona Lacroix, czy to Williama Henry’ego Waddingtona pokazują, że ów styk historii, archeologii oraz numizmatyki przynosi interesujące efekty⁷. Zwłaszcza praca drugiego wspomnianego tu autora jest —

⁶ Zob. np.: R. BEHRWALD: *Die Stadt als Museum. Die Wahrnehmung der Monumente Roms in der Spätantike*. Berlin 2009; A. SCHNAPP: *Les ruines dans l’Antiquité classique*. In: *Das antike Rom und sein Bild*. Red. H.-U. CAIN, A. HAUG, Y. ASISI. Berlin—Boston 2011, s. 115—138; R. JENKYN: *The Memory of Rome in Rome*. In: *Memoria Romana: Memory in Rome and Rome in Memory*. Ed. K. GALINSKY. Ann Arbor 2014, s. 15—26.

⁷ W.H. WADDINGTON: *Voyage en Asie-Mineure au point de vue numismatique*. Paris 1853; L. LACROIX: *Les reproductions de statues sur les monnaies grecques*. Liège 1949. Por. też A. CORSO: *The Apollo Sauroctonus by Praxiteles: an Attempt to Outline the History of this Masterpiece*. „Numismatica e Antichità Classiche” 2009, 38, s. 51—69 (także historia sztuki).

w nawiązaniu do opracowania R. Turcana — cenna, materiał numizmatyczny został w niej bowiem skonfrontowany z opisami zawartymi w dziele Pausaniasza, stanowiącym turystyczny przewodnik z II wieku⁸.

W 1869 roku wybitny numizmatyk Wilhelm Froehner (1834—1925) napisał: „La numismatique est la clé du temple de l'antiquité”⁹. Warto, odnosząc się do opinii tak wartościującej numizmatykę i źródła numizmatyczne, zastanowić się nad miejscem numizmatów w recenzowanej pracy i znaczeniem monety jako „klucza do świątyni starożytności”. Jak bowiem pokazuje R. Turcan, z jednej strony dawne numizmaty dostarczają wiedzy o zainteresowaniu starożytnych tym, co mieści się w pojęciu *antiquitates*. Z drugiej strony natomiast one same mogły przecież pozostawać w sferze zainteresowania tych starożytnych, których owe *antiquitates* fascynowały.

Te dwie różne funkcje numizmatów zostały wyraźnie rozróżnione w książce R. Turcana. Podążając za nim, tę pierwszą płaszczyznę należy powiązać z pielgrzymowaniem starożytnych do miejsc kultu, wędrowaniem do świątyń owianych sławą lub tajemnicą albo po prostu modnych lub wypełnionych dziełami sztuki, R. Turcan nazywa je celnie: „temples-musées”. Jednym z takich przyciągających turystów punktów na mapie antycznego świata była świątynia Afrodyty Pafijskiej na Cyprze (s. 36 i 115). W swoim czasie odwiedził ją syn Wespazjana — Tytus. Wizytę tę opisał Tacyt. Zanotował, że Tytus obejrzał „skarby świątyni, dary królewskie i wszystkie inne przedmioty, które w swym zamiłowaniu do starożytności naród grecki do mroku dawnych czasów odnosi” (Tac., *Hist.* 2.4.1, tłum. S. Hammer)¹⁰. Tacyt opisał również wizerunek Afrodyty: „Obraz bogini, niewyobrażanej pod postacią ludzką, jest zaokrągloną jednolitą bryłą, która spoczywa na szerszej podstawie i wznosi się, zwężając w obwodzie, ku górze, podobnie jak spiczasty słup graniczny, a przyczyna tego kształtu niewiadoma” (Tac., *Hist.* 2.3.6, tłum. S. Hammer). Przedstawienie to utrwaliły monety prowincjonalne z Pafos, a popularność zamieszczonego na nich motywu w czasach flawijskich nie wydaje się przypadkowa¹¹. Ikonografia

⁸ Por.: J. SCHNAYDER: *Periegeza w literaturze greckiej*. Kraków 1946. Por. też J. ELSNER: *Art and the Roman Viewer. The Transformation of Art from the Pagan World to Christianity*. Cambridge 1995, s. 125—155; *Pausanias. Travel and Memory in Roman Greece*. Eds. S.E. ALCOCK, J.F. CHERRY, J. ELSNER. Cambridge 2001; W. MACHOWSKI: *Śladami Pausaniasza. Podróż po starożytnej Grecji*. Kraków 2013.

⁹ Cyt. za: M.-Ch. HELLMANN, O. MASSON: *Wilhelm Froehner, numismate*. „Revue Numismatique” 1994, 36, s. 308.

¹⁰ Por. R. GUERRINI: *Tito al santuario Pafio e il ricordo di Enea*, Tac. 2.4. „Atene & Roma” 1986, 31, s. 28—34.

¹¹ BMCG Cyprus, s. LXV—LXVII, Paphos, s. 76, nr 17, s. 77, nr 20, s. 78, nr 24, s. 80, nr 30, s. 81, nr 33. Por. np. z czasów Augusta: ibidem, s. 73, nr 2—3, s. 75, nr 9; z czasów Trajana: ibidem, s. 82, nr 36—38, s. 83, nr 39; z czasów Sewerów: ibidem, s. 85, nr 54, s. 86, nr 56, s. 87, nr 60, 63. Por. M.J. PRICE, B.L. TRELLE: *Coins and Their Cities: Architecture on the ancient Coins of Greece, Rome and Palestine*. London 1977, s. 147—149.

ich rewersów dała symboliczny obraz zarówno nieznannej skądinąd architektury owej świątyni, „głośnej z napływu tubylców i przybyszów” (Tac., *Hist.* 2.2.5, tłum. S. Hammer; por. Hom., *Od.* 8.361—362; Paus., 8.5.2 i 24.6), jak i przedmiotu kultu o kształcie betyla.

Podobnie osobliwy przedmiot kultu mogli Rzymianie podziwiać, pisze R. Turcan (s. 115—116), w Rzymie. Cesarz Heliogabal, sam będący kapłanem wschodniego bóstwa Baal, wprowadził obrzędy ku jego czci w stolicy Imperium, wznosząc na Palatynie Heliogabaliu¹² oraz sprowadzając z Emesy nad Tyber — co upamiętniły wyobrażenia monet — obiekt kultu w formie betyla¹³. W Rzymie swą egzotyką mogło także przyciągać sanktuarium Izydy na Polu Marsowym, które R. Turcan nazywa wręcz „un « musée égyptien »” i postrzega w kontekście swoistej „egiptomanii” (s. 127—129)¹⁴. Zagościła ona nad Tybrem, ale spowodowała też częstsze podróże Rzymian do kraju nad Nilem. Byli tam Germanik, by poznać Egiptu starożytności i osobliwości (Tac., *Ann.* 2.59 i 60—61), Wespazjan (Suet., *Vesp.* 7)¹⁵, Hadrian (*HA H* 14.5; 20.1) i Septymiusz Sewer, dla którego podróż ta była przyjemnością, w trakcie niej poznał starożytne zabytki: kolosy Memnona, piramidy, labirynt (*HA S* 17.3—4). Informacje o świątyni Izydy w Rzymie R. Turcan ilustruje sestercem Wespazjana, czyni to jednak bez odniesienia do katalogu lub korpusu monet. Uzupełniając, można podać, że chodzi o wypuszczone w roku 71 emisje sesterców typu S C, z przedstawieniem Iseum Campense¹⁶.

Na drugim biegunie takich skojarzeń można umieścić miejsca w ówczesnym świecie, które odwiedzano i które popularne były dzięki swemu związkowi z „pra-

¹² F. GNECCHI: *I medaglioni romani*. 3. Milano 1912, El., nr 6; RIC 4/2, El., nr 339 (As); Sev. Al., nr 412 (S), 413 (As); por. Ph.V. HILL: *The Monuments of Ancient Rome as Coin Types*. London 1989, s. 33—35. Heliogabaliu, zob.: F. COARELLI: *Heliogabalus, templum; Heliogabaliu*. In: LTUR. Vol. 3. Roma 1996, s. 10—11; Y. THÉBERT, H. BROISE: *Élagabal et le complexe religieux de la Vigna Barberini. Heliogabaliu in Palatino monte iuxta aedes imperatorias consecravit eique templum fecit* (*HA, Ant.Helog.*, III,4). „Mélanges de l’Ecole française de Rome, Antiquité” 1999, 111/2, s. 729—747; T.P. WISEMAN: *The Palatine, from Evander to Elagabalus*. „Journal of Roman Studies” 2013, 103, s. 266—267.

¹³ SANCT DEO SOLI ELAGABAL — RIC 4/2, El., nr 143 (Au), 144 (D), 195—197 (Au, D); COS III P P — ibidem, nr 176 (D). Por.: M.J. PRICE, B.L. TRELLE: *Coins...*, s. 169—170; C. ROWAN: *The Procession of Elagabalus and the Problem of the Parasols*. „Journal of the Numismatic Association of Australia” 2007, 17, s. 114—119; N. MARINATOS: *Meta-mythology of “Baetyl Cult”*. *The Mediterranean Hypothesis of Sir Arthur Evans and Fritz Graf*. In: *Antike Mythen Medien, Transformationen und Konstruktionen*. Hrsg. U. DILL, Ch. WALDE. Berlin—New York 2009, s. 73—80.

¹⁴ Ostatnio wątek ten podjęła M. SWETNAM-BURLAND: *Egypt in Italy. Visions of Egypt in Roman Imperial Culture*. Cambridge 2015.

¹⁵ Aspekty omawia K. BALBUZA: *Alians polityki z religią, czyli o znaczeniu wizyty Wespazjana w Aleksandrii oraz o znakach zwiastujących jego rządy*. W: *Studia Flaviania* 1. Red. L. MROZEWICZ. Poznań 2010, s. 95—117.

¹⁶ RIC 2/1, Vesp., nr 116—117, 204. Por. A. TATARKIEWICZ: *Flawiusze i „kulty egipskie” na Polu Marsowym. Zarys problemu*. W: *Studia Flaviania...*, s. 119—141.

historią” Rzymian. Jednym z takich punktów na mapie wędrówek starożytnych było Ilium. Miejsce to przyciągało nie tylko Rzymian, wystarczy wspomnieć Aleksandra Macedońskiego (356—323 p.n.e.), który tu „złożył ofiary i libacje na cześć Ateny i herosów, a na grobowym pomniku Achillea złożył wieniec, namaścił się tłustą oliwą i urządził wraz z towarzyszami nago, zgodnie z panującym zwyczajem, wyścigi w biegu. [...] chodził po mieście, oglądając w nim pamiątki” (Plut., *Al.* 15, tłum. M. Brożek). Dla niektórych Rzymian, co pokazuje R. Turcan (s. 115), tym bardziej nabierała znaczenia wizyta w Ilium, kolebce ich praprzodka Eneasza. Do atrakcji tego miejsca należało palladium (palladion) — posążek Ateny o cudownej mocy. Mieszkańcy wierzyli, że w ich posiadaniu jest „prawdziwe” palladium, a nie jego kopia (App., *Mithr.* 53.213; Aug., *Civ.D.* 3.7; Obs., 56b). Związek palladium z Ilium manifestowano zamieszczaniem na monetach wyobrażenia owej statuetki. To częsty motyw w tamtejszym mennictwie z epoki hellenistycznej¹⁷ oraz z okresu Cesarstwa, począwszy od czasów Augusta¹⁸, przez czasy Antoninów¹⁹ i Sewerów²⁰, aż po lata kryzysu III wieku, który reprezentują monety Gordiana III²¹ i Trajana Decjusza²². Niekiedy pokazywano palladium w scenie z bohaterami trojańskimi, jak na emisjach z czasów Sewerów: obok Ilosa i Hektora²³, w scenie z udziałem Ganimedesa i orła na monetach z czasów Marka Aureliusza²⁴, na monetach z wizerunkiem Kryspiny stojąca obok Ateny Tyche trzyma palladium²⁵, z kolei na brązach z czasów Heliogabala Eneasza przekazuje posążek w ręce Romy, w obecności Tyche²⁶. Wypada zauważyć, że także inne miasta pretendowały do posiadania palladium: Luceria w Apulii, Siris w Lukanii, Lavinium *etc.* Łączono palladium także ze szla-

¹⁷ Sprzed 300 roku p.n.e. — Fritze, nr 3; Bab., *Traité* 2/2, s. 1303—1304, nr 2398; Forrer 3/1, nr 5381. Późniejsze (do I wieku p.n.e.) — np. BMCG Troas, Ilium, s. 57, nr 1—9, s. 59, nr 14—15; Bab., *Coll. Wadd.*, nr 1151; Fritze, nr 4—13, 16—25; Forrer 3/1, nr 5380, 5382, 5383, 5388, 5389. Por. Fritze, s. 511—512; L. LACROIX: *Les reproductions...*, s. 101—131. Posążek opisywał Apollodoros — Apoll., *Bibl.* 3.12.3, oglądał go Kserkses — Hdt., 7.43.

¹⁸ Np. BMCG Troas, Ilium, s. 59, nr 16—19; Bab., *Coll. Wadd.*, nr 1155; Fritze, nr 26—27, 40; Forrer 3/1, nr 5384—5387, 5396—5397.

¹⁹ Np. BMCG Troas, Ilium, s. 64—65, nr 53—55, s. 65, nr 57—58, s. 66, nr 60, s. 67, nr 67—68; Bab., *Coll. Wadd.*, nr 1167; Fritze, nr 58, 64, 67—69, 85; Forrer 3/1, nr 5400—5402; A.R. BELLINGER: *Troy: the Coins. Troy.* Princeton 1961, nr 198; RPC 4, nr 131 (temp.).

²⁰ Np. BMCG Troas, Ilium, s. 68, nr 76—78, s. 69, nr 86; Bab., *Coll. Wadd.*, nr 1168, 1170, 1178; Fritze, nr 92—93; Forrer 3/1, nr 5419.

²¹ Np. BMCG Troas, Ilium, s. 71, nr 99; Bab., *Coll. Wadd.*, nr 1184—1185; Fritze, nr 110—111; Forrer 3/1, nr 5412—5414.

²² Bab., *Coll. Wadd.*, nr 1186.

²³ BMCG Troas, Ilium, s. 69—70, nr 87—89; Bab., *Coll. Wadd.*, nr 1175—1176; Fritze, s. 520 i 524, nr 91, 98.

²⁴ BMCG Troas, Ilium, s. 64, nr 51; Fritze, s. 525—526 i nr 61; Bab., *Coll. Wadd.*, nr 1160.

²⁵ BMCG Troas, Ilium, s. 67, nr 70; Fritze, nr 86; A.R. BELLINGER: *Troy...*, nr 200; RPC 4, nr 132 (temp.).

²⁶ <https://www.pecunem.com/auction-24/lot-296> (dostęp: 30.12.2015).

kiem wędrówki Eneasza i innych bohaterów wojny trojańskiej. A to sprawiało, że wyobrażenie statuetki zamieszczano np. na emisjach z Trojzeny²⁷ oraz Synnady²⁸. Był to popularny motyw w Dardanos²⁹, którego eponimem był Dardanos. Częściej jednak posążek wiązano ikonograficznie z postacią Diomedesa, który miał być jednym z tych, którzy wynieśli palladium z Troi (Dion. Hal., 1.68—69; por. Verg., *Aen.* 2.164). Ten wątek podjęto np. na monetach z Tyru³⁰, a zwłaszcza z Argos³¹, gdzie palladium jakoby miało być przechowywane (Paus., 2.23.5; por. Plut., *Quaest. Gr.* 48).

Miejscem mającym duże znaczenie dla Rzymian ze względu na ich legendarne początki było Lavinium (s. 45). Tu również stała na forum rzeźba przedstawiająca wilka, orła i lisa — zwierzęta, które odegrały swą rolę w wieszczych znakach towarzyszących wznoszeniu miasta. W swym dziele Dionizjusz z Halikarnasu zamieścił opowieść o ogniu, który zapłonął, kiedy budowano Lavinium. Wilk i orzeł mieli go podtrzymywać, a lis starał się go ugasić, co jednak mu się nie udało (Dion. Hal., 1.59.4—5). To rezultat powiązania z Lavinium opowieści odnoszącej się do początków Lanuvium. Niemniej znalazła ona wyraz na rewersach denarów L. Papiusa Celsusa, wyemitowanych około 46 roku p.n.e., przedstawiających nad płomieniami wilczycę i orła³². Ich awers odnosił się do Junony czczonej z przydomkiem Sospita, czyli bóstwa opiekuńczego Lanuvium (por. Prop., 4.8).

Mając na myśli bogactwo wystroju i ilość oraz jakość zgromadzonych dzieł sztuki, pisze R. Turcan dosyć emfaticznie (s. 118), że żadna świątynia w Rzymie nie równała się ze świątynią Zgody (aedes Concordiae). Jest w tym pewna przesada — bogate były też np. świątynie Apollina Palatyńskiego i Apollina Sosianusa, w których Pliniusz Starszy wliczył kolejno 58 i 24 dzieła sztuki greckiej, podczas gdy dla świątyni Zgody wymienił ich 15³³. W tej „galerii” znajdowały się posągi

²⁷ BMCG Peloponnesus, Troezen, s. 167, nr 19; RPC 4, nr 4640 (temp.).

²⁸ Np. BMCG Phrygia, Synnada, s. 400, nr 45; Bab., Coll. Wadd., nr 6540; RPC 4, nr 2205 (temp.), 2210 (temp.), 2987 (temp.).

²⁹ Np. Bab., Coll. Wadd., nr 1137—1138.

³⁰ BMCG Phoenicia, Tyre, s. 289, nr 467; E. BABELON: *Les Perses Achéménides, les satrapes et les dynasties tributaires de leur empire, Cypre & Phénicie*. Paris 1893, nr 2300, 2301, 2304, 2314, 2346; RPC 9, nr 2003 (temp.).

³¹ BMCG Peloponnesus, Argos, s. 139, nr 44—46, s. 140, nr 48, s. 148, nr 150, s. 149, nr 157, s. 151, nr 165; F. IMHOOF-BLUMER, P. GARDNER: *A numismatic commentary on Pausanias*. London 1887, s. 39, nr 22, s. 40; Bab., *Traité* 2/3, s. 461—462, nr 625—629; RPC 4, nr 3514 (temp.), 4631 (temp.), 5260 (temp.), 9662 (temp.).

³² RRC, s. 91, 93, 481, nr 472/1—2. Por. P.M. MARTIN: *Sur un prodige délivré à Énée (D.H., I, 59, 4—5): essai d'interprétation*. „Revue des Études Latines” 1986, 64, s. 41—42, 57—58.

³³ E. WOŹNIAK: *Publiczne ekspozycje i zbiory sztuki greckiej w republikańskim Rzymie narzęciem manifestowania prestiżu i bogactwa*. W: *Zbytek i ubóstwo w starożytności i średniowieczu*. Red. L. KOSTUCH, K. RYSZEWSKA. Kielce 2010, s. 154—155. Por. A.M. FERRONI: *Concordia, aedes*. In: LTUR. Vol. 1, s. 316—320; A. BRAVI: *Tiberio e la collezione di opere d'arte dell'aedes Concordiae*

z brązu przedstawiające: Apollina i Junonę — dzieło Batona, Eskulapa i Salusa (Hygieja) — Nikeratosa, Marsa i Merkurego — Pistona oraz Cererę, Jowisza i Minnerwę — Stennisa (Plin., *Nat.* 34.73, 77, 80, 89, 90). Na malowidłach przedstawieni zostali Marsjasz *religatus* (Plin., *Nat.* 35.36.66), Liber pater (Plin., *Nat.* 35.40.131) i Kasandra (Plin., *Nat.* 35.40.144). Znajdowały się tam również precjoza, np. dzieło z sardonyksu Polikratesa z Samos (Plin., *Nat.* 37.2.4) i słonie z obsydianu (Plin., *Nat.* 36.47.196).

O monumentalności całego założenia architektonicznego świątyni Zgody, zwłaszcza jej fasady, a także o jej wystawności świadczą wyobrażenia budowli na monetach. Zachowują one pewien schematyzm właściwy *architectura numismatica*, niemniej w tej konwencjonalnie zarysowanej świątyni wyróżniają się jej bogate dekoracje. Pokazuje to wprowadzona do omawianego dzieła moneta ukazująca aedes Concordiae. Również w tym przypadku nie podano odniesień katalogowych. Czytelny obraz budowli starożytni przekazali zwłaszcza w mennictwie Tyberiusza³⁴. Było to efektem prac restauracyjnych wokół przybytku prowadzonych za panowania tego władcy. Świątynia bowiem została zniszczona w pożarze albo od uderzenia pioruna w 9 roku p.n.e. (Cass. Dio, 55.1.1). Już w 7 roku p.n.e. konsul Tyberiusz podjął wokół niej prace (Cass. Dio, 55.8.1—2), te jednak znacznie się przeciągnęły (Suet., *Tib.* 20; Cass. Dio, 56.25.1; Ov., *Fasti* 1.637—640). W wyniku tych działań powstała sześciokolumnowa konstrukcja z wysokim podium, poprzedzona pronaosem, co obrazują monety Tyberiusza. Wyolbrzymiając w wyobrażeniach monetarnych pewne szczegóły, symbolicznie podkreślono jej bogate zdobienie. Dwie Wiktorie pełnią funkcję akroterionów, fastigium zajmuje grupa kobieca, identyfikowana jako Concordia, Pax i Salus, po jej bokach ukazano dwóch zbrojnych (Tyberiusz i Druzus?). Cella zajmuje posąg siedzącej Concordii z rogiem obfitości i paterą, po jej obu stronach na podium widać dwa posągi, najpewniej Merkurego i Herkulesa. Uzupełniając propozycję R. Turcana, który napomyka jedynie o wyobrażeniu świątyni w mennictwie Tyberiusza, można wspomnieć, że nie jest wykluczone, że budowlę tę pokazano później na medalionie Aleksandra Sewera³⁵.

Natomiast R. Turcan przywołuje w swej pracy sesterce z czasów Trajana, które wyobrażają pewną świątynię z dosyć tajemniczą strukturą usytuowaną przed nią.

Augustae. „Xenia Antiqua” 1998, 7, s. 41—82. Szerzej por.: A. ROUVERET: „Toute la mémoire du monde”: La notion de collection dans la „NH” de Pline. In: *Pline l’Ancien, témoin de son temps*. Eds. J. PIGEAUD, J. OROZ. Salamanca—Nantes 1987, s. 431—449; V. NAAS: *Le projet encyclopédique de Pline l’Ancien*. Rome 2002; T. MURPHY: *Pliny the Elder’s Natural History. The Empire in the Encyclopedia*. Oxford 2004.

³⁴ Monety z lat 34—35, 35—36, 36—37, RIC 1², *Tib.*, nr 55 (S): TI CAESAR DIVI AVG F AVG VST P M TR POT XXXVI S C; nr 61 (S): TI CAESAR DIVI AVG F AVG VST P M TR POT XXXVII S C; nr 67 (S): TI CAESAR DIVI AVG F AVG VST P M TR POT XXXIIX S C.

³⁵ CONCORDIAE AVGVSTORVM — BMCRE 6, Sev.Al. & Orbiana, s. 144, nr 307 (ÆM). Por.: G. LUGLI: *Roma antica...*, s. 113; A.M. FERRONI: *Concordia, aedes...*, s. 318.

Asumpt do tej wzmianki dała kwestia dzieł sztuki eksponowanych w bibliotece i ogrodach Azyniusza Poliona. Nieoceniony Pliniusz Starszy doniósł, że Azyniusz Polion „miał ambicje, aby będące w jego posiadaniu dzieła sztuki były podziwiane powszechnie” i w swym inwentarzu wśród tych dzieł sztuki wymienił — oprócz m.in. Wenus, Kanefory Skopasa, kopii świeczników — „Apiady Stefanosa” (Plin., *Nat.* 36.4. 23—24 i 33—34, tłum. I. i T. Zawadzcy). To prawdopodobnie replika rzeźby przedstawiającej Nimfy, zdobiącej fontannę na Forum Cezara przed świątynią Venus Genetrix, „gdzie marmur świątyni wzniesiono Wenerze / i gdzie fontanna Appiad powietrze rozdziera” (Ov., *Ars* 1.81—82, tłum. E. Skwara; por. Ov. *Ars* 3.452; Ov., *Rem.* 660). W tym kontekście R. Turcan przypomina ciekawą, ale odosobnioną, hipotezę Ernesta Nasha, że na wspomnianych monetach Trajana pokazano właśnie tę fontannę³⁶. Sam jednak zauważa, że nowe prace nie podtrzymują tej interpretacji, a ich autorzy uznają, że przed bryłą świątyni usytuowano ołtarz³⁷. By podtrzymać zaproponowany odczyt obrazu, wypada przytoczyć również ostatnią opinię, którą w swym najnowszym opracowaniu mennictwa Trajana sformułował Bernhard Woytek. Przypuszcza on, że na sestercach pokazano świątynię Jowisza czczonego z przydomkiem Victor, i — milcząc w kwestii ewentualnej fontanny — podaje, że przed tą budowlą widać ołtarz³⁸.

Z takich odniesień do źródeł numizmatycznych rozproszonych w pracy R. Turcana wypływa wniosek o ważności materiału numizmatycznego dla stworzenia pełniejszego inwentarza miejsc i dzieł przyciągających wędrowców w starożytności. Ponadto w osobnym podrozdziale (s. 134—142) Autor zawarł spostrzeżenia dotyczące znaczenia monety *in se* jako przedmiotu będącego dla samych starożytnych częścią przeszłości. Taką ocenę monet, czy szerzej — numizmatów, znaleźć można w źródłach literackich. Jakkolwiek najczęściej dawni autorzy nie poświęcali wiele miejsca w swych dziełach monecie i pieniądzwowi³⁹, to ich mniej lub bardziej skąpe wzmianki umożliwiają sformułowanie kilku uwag odnośnie do podejmowanego tu problemu. W ślad za R. Turcanem wypada wskazać przede wszystkim kwestię kreowania wyobrażeń monetarnych, istnienie oryginalnych, zwłaszcza „starych” numizmatów, a także egzemplarzy „monetopodobnych” oraz zainteresowanie kolekcjonerskie numizmatami w starożytności.

³⁶ E. NASH: *Pictorial Dictionary...*, vol. 1, s. 33—34, il. 25—26.

³⁷ Por. R. TURCAN (*L'archéologie...*, s. 124, przypis 35) podaje m.in.: Ph. HILL: *The Monuments...*, s. 33; P.-A. BESOMBES [uwaga — błędnie Desombes]: *Monnaies de l'Empire romain. IV: Trajan (98—117 après J.-C.)*. Paris—Strasbourg 2008, s. 60, nr 314.

³⁸ B. WOYTEK: *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98—117)*. Wien 2010, nr 253.

³⁹ Por. np.: L. MORAWIECKI: *Monety rzymskie a źródła pisane*. „Przegląd Historyczny” 1994, 85, s. 207—220; IDEM: *Roman Coins and Literature*. W: *Everyday Life and Literature in Antiquity*. Red. S. STABRYŁA. Kraków 1995, s. 103—111; IDEM: *Monete, poesia e politica. Alcune riflessioni su numismatica, ideologia e letteratura tardo repubblicana e augustea*. Viterbo 2004.

Rzadkie są wzmianki o tym, że ówcześni rozpoznawali i doceniali wyobrażenia monetarne⁴⁰. Niemniej odnalezione *exempla* sugerują, że tak jednak było. Wymowny jest zapis Kasjusza Diona, który odnotował — jak można sądzić na podstawie widzianego egzemplarza — charakterystyczną kompozycję na *denarii* powstałych w mennicy obozowej M. Juniusza Brutusa, złożoną z pileus i dwóch sztyletów, i powiązał jej znaczenie z ideą wolności (Cass. Dio, 47.25.3)⁴¹. Liczne kolejne przykłady dotyczą cesarzy-emitentów. U Swetoniusza czytamy, że August „podał do wiadomości publicznej swój horoskop i wybić kazał srebrny pieniądz z odciskiem znaku Koziorożca, pod którym się urodził” (Suet., *Aug.* 94), który to motyw ikonograficzny faktycznie umieszczano na monetach cesarskich⁴². Także, co wskazał Lesław Morawiecki, jako znak Augusta (?) symbol Koziorożca nosiły monety z Aphrodisias, a w formie kontramarek — monety Parium, Pitane, Apamei, Amisus⁴³. Analogicznie za rządów Nerona wyemitowano podobne monety⁴⁴, których wyobrażenie nawiązywało do predylekcji cesarza ku Apollinowi, co odnotował Swetoniusz: „w pokojach pałacu porozmieszczał święte wieńce dookoła sof, również swoje posągi w stroju lutnisty (*citharoedo habitu*), a nawet wybił monetę z takim wizerunkiem” (Suet., *Nero* 25, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska). Można wskazać więcej takich przypadków zależności powstania konkretnego typu monetarnego od zauważonych przez dawnych autorów preferencji cesarzy lub pewnych zdarzeń. Postać Minerwy — bogini patronującej Domicjanowi (Suet., *Dom.* 4, 15) — zajmuje poczesne miejsce w panteonie bóstw pokazanych w mennictwie tegoż władcy⁴⁵. Z kolei sen o Senacie (Cass. Dio, 68.5), jaki miał Trajan jeszcze przed

⁴⁰ Dawni autorzy są w tej kwestii wstrzeźliwi. Jednak ich uwagę w ich dziełach przyciągały na ogół inne kwestie. Por. A. CHEUNG: *The Political Significance of Roman Imperial Coin Types*. „Schweizer Münzblätter” 1998, 48, s. 53—61; R. HEDLUND: „...achieved nothing worthy of memory”. *Coinage and authority in the Roman empire c. AD 260—295*. Uppsala 2008, s. 29—31; E. MANDERS: *Coining Images of Power: Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193—284*. Leiden 2012, s. 35—36.

⁴¹ RRC, nr 508/3, 43—42 rok p.n.e. Por. L. MORAWIECKI: *Idy marcowe a symbolika rzymskich monet prowincjonalnych*. W: *Zamach stanu w dawnych społecznościach*. Red. A. SOŁTYSIAK, przy współpr. J. OLKO. Warszawa 2004, s. 103. Szerzej zob. L. MORAWIECKI: *Legum ac libertatis auctor et vindex. Marek Juniusz Brutus i jego program polityczny*. Poznań 2001, zwł. s. 20—21.

⁴² AVGVSTVS — RIC 1², s. 50, nr 126—130 (Au, D), s. 85, nr 541—542 (D), 547—548 (D). Zob. też monety AVGVSTVS z roku czterech cesarzy — RIC 1², s. 210, nr 82—85 (Au, D).

⁴³ L. MORAWIECKI: *Władza charyzmatyczna w Rzymie u schyłku republiki (lata 44—27 p.n.e.)*. Rzeszów 1989, s. 264—265. Por. K. KRAFT: *Zum Capricorn auf den Münzen des Augustus*. „Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte” 1967, 17, s. 17—27.

⁴⁴ Bez napisu rewersowego — RIC 1², Nero, s. 158, nr 73—76 (As); PONTIF MAX TR P IMP P P — ibidem, s. 158, nr 77—82 (As), s. 160, nr 121—123 (As), PONTIF MAX TR P(OT(EST)) IMP P P S C — ibidem, s. 163, nr 205—212 (As), s. 174, nr 380—381 (As), 384—385 (As), s. 176, nr 414—417 (As), s. 178, nr 451—455 (As).

⁴⁵ COS VII DES VIII P P — RIC 2/1, Dom., nr 29—30 (D), TR P COS VII DES VIII P P — ibidem, nr 60—63 (Au, D), TR P COS VII DES VIII P P S C — ibidem, nr 76—79 (S), 82—85 (Dp), 87—91

objęciem władzy, znajduje prawdopodobną korelację z treścią monet, na których został wyobrażony Genius Senatus⁴⁶. A znaki wieszczące purpurę Hadrianowi za aprobatą Jowisza (Cass. Dio, 69.2) można połączyć z obrazem tego boga na monetach z początku panowania władcy⁴⁷. Aspekty polityki Juliana Apostaty Sokrates Scholastyk połączył z motywami umieszczonymi na monetach, aczkolwiek opisał je niedokładnie, wymieniając wyobrażenie ołtarza (nietrafnie) i byka (Socr. Schol., 3.17)⁴⁸.

Ciekawość dawnych autorów budziła również historia pieniądza rzymskiego. Pewne jej objaśnienia zawarł w swym dziele Pliniusz Starszy (Plin., *Nat.* 33.13.42—47)⁴⁹. Przyciągała uwagę starożytnych również ikonografia zamieszczana na monetach. Takie ich zainteresowania oddaje przykład związany z „najstarszymi” monetami, które jakoby pierwszy wyemitował bóg Janus, na jednej stronie umieszczając na nich swój wizerunek, a na drugiej — dziób statku czy okrętu (Draco Corc., ap. Athen., 15.692). Obraz taki znano w świecie rzymskim długo, wystarczy przypomnieć asy z czasów L. Korneliusza Sulli⁵⁰, a nawet Gn. Pompejusza Wielkiego⁵¹. Wspominał takie monety jeszcze Owidiusz:

[...] Placidis ita rursus, ut ante,
 clavigerum verbis adloquor ipse deum:
 „multa quidem didici: sed cur navalis in aere
 altera signata est, altra forma biceps?”
 „noscere me duplici posses ut imagine” dixit,

(As), TR POT COS VIII P P — ibidem, nr 97—99 (Au, D), TR P COS VIII DES VIII S C — ibidem, nr 103—114 (S, Dp, As), 123—125 (Qd), TR POT II COS VIII DEX X — ibidem, nr 161—170 (Au, D), TR P III COS IX DES X — ibidem, nr 171 (Au) etc. Por.: L. MORAWIECKI: *The symbolism of Minerva on the coins of Domitianus*. „Klio” 1977, 59, s. 185—193; W. BORUCH: *Aspekty polityczne i ideologiczne panowania cesarza Domicjana (81—96 r. po Chr.) w świetle mennictwa imperialnego*. Poznań 2002, zwł. s. 104—111.

⁴⁶ P M TR P COS VI P P SPQR VOTA SVSCEPTA, B. WOYTEK: *Die Reichsprägung...*, nr 530, 563 (Au).

⁴⁷ P M TR P COS III, RIC 2, Hadr., nr 109 (Au).

⁴⁸ SECVRITAS REI PVB — RIC 8, s. 229, nr 313—323, s. 337, nr 242—243, s. 380, nr 411—413, 416—419, s. 392, nr 105—107, s. 423, nr 222—226, s. 462, nr 161—163, s. 463, nr 164, s. 483, nr 118—119, s. 484, nr 120—122, s. 500, nr 125—128, s. 531, nr 210—214, s. 532, nr 216—218. Por. D. WOODS: *Julian, Gallienus, and the solar bull*. “The American Numismatic Society. Museum Notes” 2000, 12, s. 157—169.

⁴⁹ Te fragmenty są dyskutowane, por. np. H. ZEHACKER: *Pline l’Ancien et l’histoire de la monnaie romaine*. „Ktèma” 1979, 4, s. 169—181; L. MORAWIECKI: *Monety rzymskie...*, s. 212—215; A. ZIÓŁKOWSKI: *Numizmatyka republikańskiego Rzymu*. W: *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu. I/II: Źródłoznawstwo starożytności klasycznej*. Red. E. WIPSYCKA. Warszawa 2001, s. 317—330.

⁵⁰ RRC, nr 368/1, 82 rok p.n.e.

⁵¹ RRC, nr 471/1, nr 478/1a—b, 45—44 rok p.n.e.

„ni vetus ipsa dies extenuasset opus.
causa ratis superest: Tuscum rate venit ad amnem
ante pererrato falcifer orbe deus”.

Ja grzecznie, jak wprzódy, / znowu go zagadnąłem — boga, co dźrzy
klucze. / „Wiele się dowiedziałem, powiedz jeszcze: czemu / na monecie
jest okręt, z drugiej strony — dwugłowiec?” / „To mnie możesz rozpoznać
na owym portrecie, / jeśli tylko obrazek nie starł się w użyciu. / Co na te-
mat okrętu? Na nim kiedyś rzeką / przybył bóg z sierpem, kiedy po ziemi
wędrował⁵².”

W odróżnieniu od Owidiusza czerpiącego z objaśnień mitologicznych, Plutarch z Cheronei, który zastanawiał się nad motywem dziobu statku na monetach z wizerunkiem dwugłowego Janusa, sięgnął do przyczyn ekonomicznych. Ów element w kształcie statku kieruje uwagę, jego zdaniem, ku roli Tybru — rzeki, dzięki której do Rzymu docierały drogą wodną niezbędne towary (Plut., *Quaest. Rom.* 41.274e). Podobnie objaśniał on sens wyobrażenia byka, owcy i świni na monetach Rzymian, przecież ich pomysłowość gospodarcza płynęła z hodowli (Plut., *Quaest. Rom.* 41.274f).

W odnośnym miejscu swej pracy R. Turcan (s. 136) zwrócił uwagę na przekaz Makrobiusza (Macr., *Sat.* 1.7.22). Późnoantyczny autor (IV/V wiek) poinformował, że „dzisiaj” (*hodie*) w grze pada pytanie: „głowa czy okręt” (*capita aut navia*). Ten dawny odpowiednik współczesnej gry „orzeł czy reszka” może nawiązywać do starego wyobrażenia na wczesnych monetach rzymskich typu Janus/dziób okrętu. To świetny przykład przeniknięcia historii monety do szerszych sfer kultury, jak również trwałego, może nawet nieuświadomionego, funkcjonowania tej monety już nieobecnej w obiegu.

Starożytni zwracali również uwagę na wiek monety (np. Mart., *Ep.* 12.57.7—8; Fron., *ad Anton de orat.* 13). Dawna moneta miała być jednym z darów, jakimi August, co opisał Swetoniusz, obdarowywał lud z różnych okazji. Mianowicie cesarz rozdawał „monety wszelkiego rodzaju (*nummos omnis*), nawet starożytne królewskie i zagraniczne (*etiam veteres regios ac peregrinos*)” (Suet., *Aug.* 75, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska). Zwyczaj obdarowywania dawnymi monetami potwierdza Owidiusz:

tu tamen auspiciū si sit stipis utile quaeris,
curque iuvent nostras aera vetustata manus.

A ty pytasz o wróżbę, jaka jest w pieniądzu / i dlaczego grosz dawny tak
cieszy wasze ręce?⁵³.

⁵² Ov., *Fast.* 1.227—234, tłum. E. WESOŁOWSKA.

⁵³ Ov., *Fast.* 1.219—220, tłum. E. WESOŁOWSKA.

Słusznie R. Turcan (s. 138) we wspomnianych „starożytnych królewskich” monetach dostrzega egzemplarze z wizerunkami królów rzymskich emitowane w dobie republikańskiej. Trudno bowiem przyjąć, by Swetoniusz popełnił tak wielki błąd chronologiczny i umieścił historyczne początki numizmatów rzymskich już w epoce królewskiej. Natomiast chociaż *odium regni* było mocno zakorzenione w świadomości Rzymian, to przecież w dobie Republiki — jako wyraz inspiracji tym, co minione, oraz jako wyraz rodowej tradycji manifestującej związki *gentes* z postaciami *reges* — wyemitowano monety z monogramami lub imionami i wizerunkami wybranych królów⁵⁴. Ponadto także za Cesarstwa nawiązywano w mennictwie do pierwszego króla — Romulusa. Znana jest też praktyka dawnych autorów nazywania numizmatów od imion ich emitentów. Przykładem tego są: aureus Philippeus (HA Q 15.8), aureus Antoninianus (HA A 9.7 i 12.1; HA Pr. 4.6), aureus Valerianus (HA Cl. 17.7), argenteus Antoninianus (HA Q 15.8), argenteus Philippeus (HA A 9.7 i 12.1), argenteus Aurelianus (HA Pr. 4.6), aureus Philippeus (HA Pr. 4.6). Z kontekstów, w jakich użyto tych określeń, wynika, że przynajmniej w niektórych wypadkach w taki właśnie sposób identyfikował daną monetę wizerunek cesarza na niej zamieszczony, aczkolwiek sformułowanie „Philippeus nostri vultuus” (HA Cl. 14.3) może w tym względzie budzić wątpliwości⁵⁵. Niemniej podobnie Horacy (Hor., *Epist.* 2.1.234) i Auzoniusz (Aus., *Epist.* 13.5 i 16.19) pisali o *regale nomisma*, odnosząc to wyrażenie do nominałów obcych z wizerunkami władców hellenistycznych.

W przypadku rządów pierwszego cesarza owymi rozdawanymi monetami „królewskimi”, jak je nazwał Swetoniusz, mogły więc być *denarii serrati* T. Vettiusa Sabinusa powstałe około 70 roku p.n.e. i *denarii* L. Marcjusa Philippusa z 56 roku p.n.e., pierwsze ukazujące króla Tytusa Tacjusza, drugie — króla Ankusa Marcjusza⁵⁶, albo jeszcze starsze — z 89 roku p.n.e. — *denarii* L. Tituriusa Sabinusa z wizerunkiem Tytusa Tacjusza⁵⁷ lub z 88 roku p.n.e. — *denarii* C. Censorinusa ze wspólnym przedstawieniem królów Numy Pompiliusza i Ankusa Marcjusza⁵⁸.

⁵⁴ Por. A. SUSPÈNE: *Rois de Rome et rois étrangers sur les monnaies de la République romaine*. „Revue de la Bibliothèque nationale de France” 2009, 33, s. 82—89.

⁵⁵ Wydaje się, że *filippeus* w tym wypadku to po prostu literackie określenie złotej monety. Por. F. PASCHOUD: *Commentaire de la Vita Claudii*. In: *Histoire Auguste*. T. 4: *Vies des Trente Tyrans et de Claude*. Texte ét., trad. et comm. par F. PASCHOUD. Paris 2011, s. 321. Podstawowa praca na temat monet w cytowanym tu dziele *Historia Augusta* — K. MENADIER: *Die Münzen und das Münzwesen bei den Scriptoribus Historia Augusta*. „Zeitschrift für Numismatik” 1914, 31, s. 1—144; por.: J.-P. CALLU: *Une glose monétaire dans l’Histoire Auguste*. „Bulletin de la Société française de Numismatique” 1987, 42/8, s. 254—256; A. CHASTAGNOL: *Introduction générale*. In: *Histoire Auguste. Les empereurs des IIe et IIIe siècles*. Trad. A. CHASTAGNOL. Paris 1994, s. CXXV—CXXVI.

⁵⁶ RRC, nr 404/1, 425/1.

⁵⁷ RRC, nr 344/1—3.

⁵⁸ RRC, nr 346/1 i 3.

Mniej prawdopodobne, by były to monety z mennicy obozowej Pompejusza z 49 roku p.n.e. z Numą Pompiliuszem⁵⁹.

Wiemy, że starożytni niekiedy tworzyli kolekcje z dawnych monet⁶⁰. Czasami upatrywano w nich rodzaj talizmanu, wierząc, że np. „ludzie, noszący wizerunek Aleksandra wykonany w złocie lub srebrze (*Alexandrum expressum vel auro gestitans vel argento*), doznają jego pomocy w każdym swoim przedsięwzięciu” (HA T 14, tłum. H. Szelest)⁶¹. Interesujące podejście starożytnych do egzemplarzy monet dawnych sugerował Pliniusz Starszy. Rozwijając w swej *Naturalis Historia* dzieje mennictwa rzymskiego, wspominał o procederze fałszowania numizmatów i wykształconej w związku z nim umiejętności przeprowadzenia „ekspertyzy denarów” w celu wyłączenia fałszywych pieniędzy z obiegu. Konkludował: „mirumque, in hae artium sola vita discuntur et falsi denarii spectatur exemplar pluribusque veris denariis adulterinus emitur”, czyli: „Dziwne — jedyna to sztuka, która każe uczyć się błędów. Egzemplarz fałszywego denara wystawia się na pokaz, denar podrobiony kupowany bywa za wiele prawdziwych” (Plin., *Nat.* 33.46.132, tłum. I. i T. Zawadzcy). Zarazem można z tego wnioskować, że pojawiali się amatorzy takich numizmatycznych ciekawostek, egzemplarzy podrobionych, także starych. Ale też odwrotnie: twierdzono, że „Wekslarz musi umieć widzieć miedź przez srebro” (Petr., *Sat.* 56.3, tłum. L. Staff). Pytano również: „Czy nie miedź zwykła dźwięczy pod złota pokrywą?” (Pers., *Sat.* 5.106, tłum. J. Sękowski). Dla obrony jakości pieniądza, sprawdzenia szlachetności metalu, z którego były wykonane monety, oraz ustalenia wartości wybitych monet złotych i srebrnych, potem również przeprowadzania operacji depozytowych i pożyczkowych, już w okresie republikańskim wykształciła się grupa *nummularii* (np. Mart., *Ep.* 12.57.7; Suet., *Aug.* 4.4; Suet., *Galb.* 9.2; Apul., *Met.* 4.9.5; 10.9.3; CIL VI 8461). Ponieważ termin *nummularii* znany jest między innymi z inskrypcji odnalezionej w świątyni Fortuna Primigenia w Praeneste (CIL 12, 1454 = XIV 2879), można domniemywać, że owi *nummularii* urzędowali w pobliżu świątyń odwiedzanych przez zwiedzających i pielgrzymów⁶². Taki kontekst tym wyraźniej łączy *nummularii* i w ogóle pieniądz z turystyką oraz podróżami do owych ośrodków kultu⁶³.

⁵⁹ RRC, nr 446/1.

⁶⁰ Por. B. AWIANOWICZ: *Kolekcje numizmatyczne w starożytnym Rzymie w świetle wybranych świadectw archeologicznych i literackich*. „Biuletyn Numizmatyczny” 2007, 347/3, s. 175—178.

⁶¹ Zob. interesujące studium C. PERASSI: *Monete amuleto e monete talismano. Fonti scritte, indizi, realia per l'età Romana*. „Numismatica e Antichità Classiche” 2011, 40, s. 223—274.

⁶² O *nummularii* przede wszystkim — J. ANDREAU: *La vie financière dans le monde romain: les métiers de manieurs d'argent (IVe siècle av. J.-C.—IIIe siècle ap. J.-C.)*. Paris 1987, s. 177—219; por.: Ch. GABRIELLI: *Moneta e finanza in età repubblicana*. Roma 2012, s. 100; P. NICZYPORUK: *Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie*. Białystok 2013, s. 51—54, 136—139.

⁶³ Por. o darach w formie pieniężnej składanych w świątyniach — np. G. FACCHINETTI: *L'offerta di monete nelle acque in età romana e tardoantica: alcune riflessioni*. In: *Acque per l'utilitas, per la salubritas, per l'amoenitas*. A cura di M.V. ANTICO GALLINA. Milano 2004, s. 273—298; EADEM:

Monety były również dla starożytnych argumentem w dyskusjach o historii. Klasyczny jest przykład, do którego sięgnął R. Turcan (s. 139). W dziele *Historia Augusta* wprowadzony został fragment streszczający dyskusję, która miała się toczyć nad znaczeniem w państwie rzymskim niejakiego Firmusa: był on li tylko łotrzykiem (*latrunculus*) czy cesarzem (*princeps*)? Zwolennicy tej drugiej opcji „twierdzili, że Firmus nosił purpurę i na wybitej monecie nazywany jest Augustem” (*percussa moneta Augustum esse vocitatum*). Jeden z dyskutantów nawet „przyniósł monety z jego wizerunkiem (*nummos eius [...] protulit*) i na podstawie greckich i egipskich ksiąg udowodnił, że Firmus nazywał się w swoich edyktach samowładcą” (*HA Q 2.1—3*, tłum. H. Szelest)⁶⁴. Podobnego przykładu dostarcza *casus* Wiktorii *vel* Witruwii, wiele znaczącej osobistości w „Imperium Galliarum”. W jej imieniu miano bić monety brązowe, srebrne i złote, którymi jeszcze „dziś” (*hodie*), jak objaśniał autor *Historia Augusta*, posługują się Trewirowie (*HA T 31.3*)⁶⁵. Nie są znane emisje ani Firmusa, ani Wiktorii. Natomiast w przytoczonych opowieściach, po pierwsze, zauważono związek zgłoszonych pretensji do purpury z faktem wyemitowania monet. Po drugie, monety są, wydaje się, najsolidniejszym dowodem pozycji owego Firmusa czy Wiktorii. Mniej ważne jest to, czy w tekście mowa jest o jakichś fałszywych monetach widzianych przez autora *Historia Augusta*, czy *ad hoc* zrodziły się w jego umyśle. Istotne jest, że opowieść obrazuje pewien sposób myślenia o monecie jako źródle dla tych starożytnych, których określić można mianem *amatores historiarum*⁶⁶.

Innego przykładu relacji numizmaty — *res antiquaria* i archeologia może dostarczać przypomniana w książce R. Turcana wzmianka z traktatu *Opus agriculturae* autorstwa Palladiusza (Rutilius Taurus Aemilianus Palladius, koniec IV—V wiek). W pewnym fragmencie swego dzieła Palladiusz skierował do nieznanego skądinąd Pazyfila⁶⁷ następujące słowa: „Non est magni loci assibus intuendis oculos duxisse per puluerem, quia nescio quomodo notae sunt quaedam maximarum personarum minuta compendia” („Nie ma sensu, żebym patrząc na asy, skupił uwagę na detalach, ponieważ nie wiem, na ile znane są znajdujące się na nich jakiegoś miniaturowe wizerunki bardzo wybitnych postaci”)⁶⁸. To aluzja uczyniona w V stuleciu

Offrire nelle acque: bacini e altre strutture artificiali. In: *I riti del costruire nelle acque violate*. A cura di H. DI GIUSEPPE, M. SERLORENZI. Roma 2010, s. 43—67.

⁶⁴ Por.: A. CHASTAGNOL: *Firmus latro ou princeps*. „Antiquitas” 1993, 18, s. 45—50; F. PASCHOUD: *Commentaire de la Vita Firmi, Saturnini, Proculi et Bonosi*. In: *Histoire Auguste*. T. 5/2: *Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérien et Carin*. Texte ét., trad. et comm. par F. PASCHOUD. Paris 2001, s. 205—212.

⁶⁵ T. KOTULA: *Wiktorii — matka cesarza: rzeczywistość a legenda*. „Eos” 1990, 78, s. 361—369.

⁶⁶ Por. D. ROHRBACHER: *The Play of Allusion in the „Historia Augusta”*. Madison, Wisconsin 2016, s. 82—85.

⁶⁷ Por. I. MIKOŁAJCZYK: *Wstęp*. W: RUTYLIIUSZ TAURUS EMILIANUS PALLADIUSZ: *Traktat o rolnictwie*. Z jęz. łac. przeł., wstępem i kom. opatrzył I. MIKOŁAJCZYK. Toruń 1999, s. IX—X.

⁶⁸ Pall., *Agr.* 15., praef. 3, tłum. I. MIKOŁAJCZYK.

do wizerunków cesarzy umieszczanych na numizmatach nominałów dawnych, nieemitowanych już od III wieku⁶⁹. W kontekście tego, że Palladiusz był wielkim posiadaczem ziemskim w Italii (Pall., Agr. 2.7.1, 3.25.20, 4.10.24) i na Sardynii (Pall., Agr. 4.10.16) oraz pisał w swym traktacie o sprawach dotyczących roli, wzmianka ta nabiera szczególnego wydzźwięku. Zdaniem R. Turcana, można powiedzieć, że Palladiusz widział jedną z takich monet odkrytą „motyką” jednego z wieśniaków, a to wiedzie do analogii ze zdobywanymi w podobnych okolicznościach tak licznymi znaleziskami archeologicznymi monet starożytnych w czasach współczesnych (s. 139—140).

W podsumowaniu zarysowanych wyżej kontekstów obecności monety w opracowaniu R. Turcana, a także sygnalizowanej wartości numizmatów w rozważaniach nad zainteresowaniami historycznymi i archeologicznymi starożytnych słuszne wydaje się przywołanie opinii Kasjodora. Napisał on: „Monetamque facis de nostris temporibus futura saecula commonere” (Cass., Var. 6.7). Istotnie, przyszłe epoki będą mogły dowiadywać się o przeszłej właśnie z monet. Oczywiście, można zastanawiać się nad jakością i zakresem tak pozyskanej wiedzy. Już tylko w odniesieniu do wycinka „numizmatycznego” wzmiankowanego i omawianego przez R. Turcana inspirujące — jak wydaje się — byłoby w rozważanych płaszczyznach poszerzenie tej bazy źródłowej np. o *nummi restituti* i medaliony, a także pogłębienie interpretacji treści numizmatów. Niemniej to właśnie książka R. Turcana daje mocny, ożywczy impuls do takich badań numizmatycznych. Sama przy tym pozostaje niezmiernie ważnym i wartościowym syntetycznym opracowaniem wieloaspektowej problematyki, godnym polecenia każdemu, kto pragnąłby zajrzeć do „świętyńni starożytności”.

Bibliografia

- ANDREAU J.: *La vie financière dans le monde romain: les métiers de manieurs d'argent (IVe siècle av. J.-C.—IIIe siècle ap. J.-C.)*. Paris 1987.
- AWIANOWICZ B.: *Kolekcje numizmatyczne w starożytnym Rzymie w świetle wybranych świadectw archeologicznych i literackich*. „Biuletyn Numizmatyczny” 2007, 347/3, s. 175—178.
- Bab., Coll. Wadd. = BABELON E.: *Inventaire sommaire de la Collection Waddington*. Paris 1898.
- Bab., Traité = BABELON E.: *Traité des monnaies grecques et romaines*. P. 2/2 i 3. Paris 1910, 1914.
- BABELON E.: *Les Perses Achéménides, les satrapes et les dynasties tributaires de leur empire, Cypre & Phénicie*. Paris 1893.

⁶⁹ Por. o krótkotrwałym wznowieniu emisji asów w mennicy rzymskiej za cesarza Aureliana (270—275) — S. ESTIOT: *The Later Third Century*. In: *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Ed. W.E. METCALF. Oxford 2012, s. 546 i 548.

- BALBUZA K.: *Alians polityki z religią, czyli o znaczeniu wizyty Wespazjana w Aleksandrii oraz o znakach zwiastujących jego rządy*. W: *Studia Flaviana 1*. Red. L. MROZEWICZ. Poznań 2010, s. 95—117.
- BEHRWALD R.: *Die Stadt als Museum. Die Wahrnehmung der Monumente Roms in der Spätantike*. Berlin 2009.
- BELLINGER A.R.: *Troy: the Coins*. Troy. Princeton 1961.
- BESOMBES P.-A.: *Monnaies de l'Empire romain. IV: Trajan (98—117 après J.-C.)*. Paris 2008.
- BMCG = *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum*. Ed. R.S. POOLE. London 1873—1927.
- BMCRE = *A Catalogue of the Roman Coins in the British Museum. Coins of the Roman Empire in the British Museum*. Eds. H. MATTINGLY, R.A.G. CARSON. London 1923—1962.
- BORUCH W.: *Aspekty polityczne i ideologiczne panowania cesarza Domicjana (81—96 r. po Chr.) w świetle mennictwa imperialnego*. Poznań 2002.
- BRAVI A.: *Tiberio e la collezione di opere d'arte dell'aedes Concordiae Augustae*. „Xenia Antiqua” 1998, 7, s. 41—82.
- CALLU J.-P.: *Une glose monétaire dans l'Histoire Auguste*. „Bulletin de la Société française de Numismatique” 1987, 42/8, s. 254—256.
- CHASTAGNOL A.: *Firmus latro ou princeps*. „Antiquitas” 1993, 18, s. 45—50.
- CHASTAGNOL A.: *Introduction générale*. In: *Histoire Auguste. Les empereurs des IIe et IIIe siècles*. Trad. A. CHASTAGNOL. Paris 1994, s. IX—CLXXIV.
- CHEUNG A.: *The Political Significance of Roman Imperial Coin Types*. „Schweizer Münzblätter” 1998, 48, s. 53—61.
- COARELLI F.: *Casa Romuli in Germalò*. In: *Lexicon Topographicum Urbis Romae*. Ed. E.M. STEINBY. Vol. 1. Roma 1993, s. 241—242.
- COARELLI F.: *Heliogabalus, templum; Heliogabalium*. In: *Lexicon Topographicum Urbis Romae*. Ed. E.M. STEINBY. Vol. 3. Roma 1996, s. 10—11.
- CORSO A.: *The Apollo Sauroctonus by Praxiteles: an Attempt to Outline the History of this Masterpiece*. „Numismatica e Antichità Classiche” 2009, 38, s. 51—69.
- EDWARDS C.: *Writing Rome. Textual Approaches to the City*. Cambridge 1996.
- ELSNER J.: *Art and the Roman Viewer. The Transformation of Art from the Pagan World to Christianity*. Cambridge 1995.
- ESTIOT S.: *The Later Third Century*. In: *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Ed. W.E. METCALF. Oxford 2012, s. 538—560.
- FACCHINETTI G.: *L'offerta di monete nelle acque in età romana e tardoantica: alcune riflessioni*. In: *Acque per l'utilitas, per la salubritas, per l'amoenitas*. A cura di M.V. ANTICO GALLINA. Milano 2004, s. 273—298.
- FACCHINETTI G.: *Offrire nelle acque: bacini e altre strutture artificiali*. In: *I riti del costruire nelle acque violate*. A cura di H. DI GIUSEPPE, M. SERLORENZI. Roma 2010, s. 43—67.
- FERRONI A.M.: *Concordia, aedes*. In: *Lexicon Topographicum Urbis Romae*. Ed. E.M. STEINBY. Vol. 1. Roma 1993, s. 316—320.
- FORRER = FORRER L.: *The Weber Collection of Greek Coins*. Vol. 1—3. London 1922, 1924, 1926, 1929.
- Fritze = VON FRITZE H.: *Die Münzen von Ilion*. In: *Troja und Ilion: Ergebnisse der Ausgrabungen in den vorhistorischen und historischen Schichten von Ilion 1870—1894*. Bd. 2. Hrsg. W. DÖRPFELD. Athen 1902, s. 477—534.
- GABRIELLI Ch.: *Moneta e finanza in età repubblicana*. Roma 2012.
- GNECCHI F.: *I medaglioni romani*. Vol. 1—3. Milano 1912.
- GUERRINI R.: *Tito al santuario Pafio e il ricordo di Enea, Tac. 2.4*. „Atene & Roma” 1986, 31, s. 28—34.
- HEDLUND R.: „...achieved nothing worthy of memory”. *Coinage and authority in the Roman empire c. AD 260—295*. Uppsala 2008.

- HELLMANN M.-Ch., MASSON O.: *Wilhelm Froehner, numismate*. „Revue Numismatique” 1994, 36, s. 308—329.
- HILL Ph.: *The Monuments of Ancient Rome as Coin Types*. London 1989.
- IMHOOF-BLUMER F., GARDNER P.: *A numismatic commentary on Pausanias*. London 1887.
- JANSSENS H.: *À propos de la Casa Romuli*. „Musée Belge” 1924, 28, s. 59—62.
- JENKYNs R.: *The Memory of Rome in Rome*. In: *Memoria Romana: Memory in Rome and Rome in Memory*. Ed. K. GALINSKY. Ann Arbor 2014, s. 15—26.
- KLUCZEK A.A.: *Roma marmorea (235—284). Zapomniana epoka rzymskiego budownictwa*. Poznań—Gniezno 2013.
- KOTULA T.: *Wiktoria — matka cesarza: rzeczywistość a legenda*. „Eos” 1990, 78, s. 361—369.
- KRAFT K.: *Zum Capricorn auf den Münzen des Augustus*. „Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte” 1967, 17, s. 17—27.
- LACROIX L.: *Les reproductions de statues sur les monnaies grecques*. Liège 1949.
- LUGLI G.: *Roma antica. Il centro monumentale*. Roma 1946.
- MACHOWSKI W.: *Śladami Pauzanasza. Podróż po starożytnej Grecji*. Kraków 2013.
- MANDERS E.: *Coining Images of Power: Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193—284*. Leiden 2012.
- MARINATOS N.: *Meta-mythology of “Baetyl Cult”. The Mediterranean Hypothesis of Sir Arthur Evans and Fritz Graf*. I: *Antike Mythen Medien, Transformationen und Konstruktionen*. Hrsg. U. DILL, Ch. WALDE. Berlin—New York 2009, s. 73—80.
- MARTIN P.M.: *Sur un prodige délivré à Énée (D.H., I, 59, 4—5): essai d’interprétation*. „Revue des Études Latines” 1986, 64, s. 38—58.
- MENADIER K.: *Die Münzen und das Münzwesen bei den Scriptoribus Historia Augusta*. „Zeitschrift für Numismatik” 1914, 31, s. 1—144.
- MIKOŁAJCZYK I.: *Wstęp*. W: RUTYLIUSZ TAURUS EMILIANUS PALLADIUSZ: *Traktat o rolnictwie*. Z jęz. łac. przeł., wstępem i kom. opatrzył I. MIKOŁAJCZYK. Toruń 1999, s. VII—XXXII.
- MORAWIECKI L.: *Idy marcowe a symbolika rzymskich monet prowincjonalnych*. W: *Zamach stanu w dawnych społecznościach*. Red. A. SOŁTYSIAK, przy współpr. J. OLKO. Warszawa 2004, s. 101—114.
- MORAWIECKI L.: *Legum ac libertatis auctor et vindex. Marek Juniusz Brutus i jego program polityczny*. Poznań 2001.
- MORAWIECKI L.: *Monete, poesia e politica. Alcune riflessioni su numismatica, ideologia e letteratura tardo repubblicana e augustea*. Viterbo 2004.
- MORAWIECKI L.: *Monety rzymskie a źródła pisane*. „Przegląd Historyczny” 1994, 85, s. 207—220.
- MORAWIECKI L.: *Roman Coins and Literature*. W: *Everyday Life and Literature in Antiquity*. Red. S. STABRYŁA. Kraków 1995, s. 103—111.
- MORAWIECKI L.: *The symbolism of Minerva on the coins of Domitianus*. „Klio” 1977, 59, s. 185—193.
- MORAWIECKI L.: *Władza charyzmatyczna w Rzymie u schyłku republiki (lata 44—27 p.n.e.)*. Rzeszów 1989.
- MURPHY T.: *Pliny the Elder’s Natural History. The Empire in the Encyclopedia*. Oxford 2004.
- NAAS V.: *Le projet encyclopédique de Pline l’Ancien*. Rome 2002.
- NASH E.: *Pictorial Dictionary of Ancient Rome*. Vol. 1—2. New York 1968.
- NICZYPORUK P.: *Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie*. Białystok 2013.
- PASCHOUD F.: *Commentaire de la Vita Claudii*. In: *Histoire Auguste*. T. 4: *Vies des Trente Tyrans et de Claude*. Texte ét., trad. et comm. par F. PASCHOUD. Paris 2011, s. 243—342.
- PASCHOUD F.: *Commentaire de la Vita Firmi, Saturnini, Proculi et Bonosi*. In: *Histoire Auguste*. T. 5/2: *Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérien et Carin*. Texte ét., trad. et comm. par F. PASCHOUD. Paris 2001, s. 195—289.

- Pausanias. *Travel and Memory in Roman Greece*. Eds. S.E. ALCOCK, J.F. CHERRY, J. ELSNER. Cambridge 2001.
- PERASSI C.: *Monete amuleto e monete talismano. Fonti scritte, indizi, realia per l'età Romana*. „Numismatica e Antichità Classiche” 2011, 40, s. 223—274.
- PRICE M.J., TRELL B.L.: *Coins and Their Cities: Architecture on the ancient Coins of Greece, Rome and Palestine*. London 1977.
- RIC = *The Roman Imperial Coinage*. Eds. H. MATTINGLY et al. London 1923 nn.
- RIC 1² = SUTHERLAND C.H.V.: *The Roman Imperial Coinage*. Vol. 1: *From 31 BC to AD 69*. London 1984.
- RIC 2/1 = CARRADICE I.A., BUTTREY T.V.: *The Roman Imperial Coinage*. Vol. 2/1: *From AD 69—96 Vespasian to Domitian*. London 2007.
- ROHRBACHER D.: *The Play of Allusion in the „Historia Augusta”*. Madison, Wisconsin 2016.
- ROUVERET A.: „*Toute la mémoire du monde*”: *La notion de collection dans la „NH” de Pline l'Ancien, témoin de son temps*. Ed. J. PIGEAUD, J. OROZ. Salamanca—Nantes 1987, s. 431—449.
- ROWAN C.: *The Procession of Elagabalus and the Problem of the Parasols*. „Journal of the Numismatic Association of Australia” 2007, 17, s. 114—119.
- RPC = Roman Provincial Coinage Online (<http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/>).
- RRC = CRAWFORD M.H.: *Roman Republican Coinage*. Cambridge 1974.
- SCHNAPP A.: *Les ruines dans l'Antiquité classique*. In: *Das antike Rom und sein Bild*. Hrsg. H.-U. CAIN, A. HAUG, Y. ASISI. Berlin—Boston 2011, s. 115—138.
- SCHNAYDER J.: *Periegeza w literaturze greckiej*. Kraków 1946.
- SUSPÈNE A.: *Rois de Rome et rois étrangers sur les monnaies de la République romaine*. „Revue de la Bibliothèque nationale de France” 2009, 33, s. 82—89.
- SWETNAM-BURLAND M.: *Egypt in Italy. Visions of Egypt in Roman Imperial Culture*. Cambridge 2015.
- TATARKIEWICZ A.: *Flawiusze i „kulty egipskie” na Polu Marsowym. Zarys problemu*. W: *Studia Flawiana I*. Red. L. MROZEWICZ. Poznań 2010, s. 119—141.
- THÉBERT Y., BROISE H.: *Élagabal et le complexe religieux de la Vigna Barberini. Heliogabalium in Palatino monte iuxta aedes imperatorias consecravit eique templum fecit* (HA, *Ant.Hellog.*, III,4). „Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité” 1999, 111/2, s. 729—747.
- TURCAN R.: *L'archéologie dans l'antiquité: tourisme, lucre et découvertes*. Paris 2014.
- WADDINGTON W.H.: *Voyage en Asie-Mineure au point de vue numismatique*. Paris 1853.
- WISEMAN T.P.: *The Palatine, from Evander to Elagabalus*. „Journal of Roman Studies” 2013, 103, s. 234—268.
- WOODS D.: *Julian, Gallienus, and the solar bull*. „The American Numismatic Society. Museum Notes” 2000, 12, s. 157—169.
- WOYTEK B.: *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98—117)*. Wien 2010.
- WOŹNIAK E.: *Publiczne ekspozycje i zbiory sztuki greckiej w republikańskim Rzymie narzędziem manifestowania prestiżu i bogactwa*. W: *Zbytek i ubóstwo w starożytności i średniowieczu*. Red. L. KOSTUCH, K. RYSZEWSKA. Kielce 2010, s. 149—159.
- ZEHNACKER H.: *Pline l'Ancien et l'histoire de la monnaie romaine*. „Ktèma” 1979, 4, s. 169—181.
- ZIÓŁKOWSKI A.: *Numizmatyka republikańskiego Rzymu*. W: *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*. I/II: *Źródłoznawstwo starożytności klasycznej*. Red. E. WIPSZYCKA. Warszawa 2001, s. 312—341.